

ОРОНИМ, ОРОНИМИКА ВА УНИНГ ТОПОНИМИКА ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Бегимов Одил Тўхтамишович

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти,

Филология фанлари доктори

begimovodil6161@mail.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7370222>

ARTICLE INFO

Received: 18th November 2022

Accepted: 25th November 2022

Online: 27th November 2022

KEY WORDS

Ономастика, оронимика,
ороним, оронимик лексика,
апеллятив лексика,
топонимика, топонимик
лексика, тил тизими,
функция.

ABSTRACT

Маълумки, оронимика тил лексик тизимининг бир қисми сифатида ҳар қандай шаклдаги орографик объектларнинг номлари мажмуи сифатида тадқиқ қилинади. Мақолада ороним, оронимика тушунчаси ва оронимик лексиканинг тил тизимидаги ўрни тизимли-функционал ёндашиш нуқтаи назаридан тадқиқ этилган. Унда оронимик лексиканинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилинган.

Оронимика (орографик объектларнинг ўзига хос номлари йиғиндиси)нинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда, биринчи навбатда, ороним, оронимика тушунчаларини билган ҳолда, оронимик лексиканинг тил тизимида тутган ўрнини белгилаш мақсадга мувофиқ. Ўз навбатида, бу масалани тилга тизимли-функционал ёндашув нуқтаи назаридан кўриб чиқишни маъқул деб ҳисоблаймиз. "Функция - бу ҳар қандай тизимнинг, шу жумладан тилнинг ҳаракатини белгилайдиган ядро" [13,6]. Тилнинг тизим сифатидаги асосий вазифаси коммуникатив бўлиб, у тилнинг турли даражаларида турлича намоён бўлади [10,30]. Коммуникатив функциянинг турли хил модификациялари тил тизимини алоҳида қуйи тизимларга бўлиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Коммуникатив функциянинг лексика даражасида ўзгариши номинатив

функциядир, бу лексикани тилнинг қуйи тизими сифатида кўриб чиқишга асос беради [7,19]. Номинатив функция турдош лексика даражасида номинатив-таснифлаш вазифасини, ономастик лексика (атоқли отлар) даражасида эса номинатив-индивидуаллаштириш вазифасини бажаради. Номинатив функциянинг апеллятив лексика ва ономастик лексика даражасида ўзгариши ушбу лексика турларини маълум тизимлар ва ҳатто тилнинг қуйи тизимлари сифатида эмас, балки турдош отлар категорияси ва атоқли отлар категорияси деб аталувчи тилнинг лексик қуйи тизимининг иккита таркибий элементи сифатида тавсифлашга имкон беради. Маълумки, ҳар қандай тилнинг луғат таркиби умумий ва махсус лексикадан иборат бўлиб, ономастик лексика умумий лексикага маълум даражада оппозицияда бўлган махсус лексика

турларидан бири ҳисобланади. Махсус лексиканинг бошқа бўлимлари турли билим соҳалари терминологиясини, шунингдек, фан, техника, ишлаб чиқариш ва савдо номенклатурасини ташкил қилади. Махсус лексиканинг барча турлари умумий лексикадан семасиологик жиҳатдан ажратилган, чунки махсус лексиканинг мутлақ кўпчилиги иккиламчи қўлланилувчи сўзлардан иборат [12,31]. Кўринадики, лексик бирликларнинг иккиламчи қўлланиши факти номенклатура ва терминологик лексикани ономастик лексика билан бирлаштириш учун асос бўла олмайди. Юқорида таъкидланганидек, тилнинг коммуникатив функцияси ва унинг ўзгаришлари тил тизимини пастки тартибли элементларга бўлиш учун асосий ҳисобланади. Атоқли отлар, нарсалар-ҳодисаларни номлаш орқали индивидуаллаштиради, яъни аталган объектни ўзига хос турдаги ягона объектлар синфидан ажратиб туради. Номенклатуравий ва терминологик ифодалашлар эса индивидуаллаштиради, таснифлайди, яъни улар битта объектни эмас, балки ушбу турдаги объектлар тўпламини номлайди. Шу фикрларга асосланиб, биз номенклатуравий ва терминологик ифодалашлар номинатив-таснифлаш вазифасини бажарганлиги сабабли улар ономастик эмас, балки турдош лексика сифатида таснифланиши керак, деб ҳисоблаймиз. Ономастик лексика ёки ономастика атоқли отлар йиғиндиси сифатида топонимларга - географик объектларнинг номларига, антропонимларга - кишиларнинг номларига, теонимлар - худодларнинг

номларига, зоонимлар - ҳайвонларнинг номларига, космонимлар - коинот зонаси: галактикалар, юлдуз тизимлари, астрономлар - осмон жисмларининг номлари, астротопонимлар - сайёралар сиртининг номларига бўлинади [9]. Ономастик лексика ёки ономастиканинг ҳар бир элементи, ўз навбатида, янада кичикроқ элементларнинг тузилишини ўзида акс эттиради. Тўғри номлар туркуми элементлари уларнинг барчаси учун, шу жумладан, маълум лексика туркумига кирувчи ягона номинатив-индивидуаллаштирувчи функцияни бажаради ва уларнинг ҳар бири бошқа элемент вазифасидан фарқ қилувчи ўзига хос махсус функцияга эга бўлмаганлиги сабабли, бу элементларни тилнинг алоҳида тизимларига ҳам, қуйи тизимларига ҳам, маълум бир тилнинг лексик қуйи тизимининг алоҳида тоифасига ҳам ажратиб бўлмайди. Аммо ономастиканинг ҳар бир элементига хос бўлган ҳар хил турдаги объектларни номлаш учун хос хусусият уларни бир-биридан ажратиб туради.

Турли тилшунослар топонимик тизимнинг турли ўлчовларини фарқлашлари сабабли топонимик тизим тушунчасини ономастик адабиётларда турлича талқин қилишади. Масалан, А.В. Суперанская худудий хусусиятни ҳар қандай топонимик тизим учун асосий деб ҳисоблаб, "топонимик тизим тилнинг умумий муносабатига қараганда кўпроқ худудий муносабатга қараб белгиланади" деб таъкидлайди [11, 60]. И.А. Воробева топонимик тизимнинг худудийлиги ҳақида гапирар экан, "кўп миллатли худудда битта топонимик тизим эмас, балки бир-бирига таъсир қилувчи ва бир-бири

билан кесишувчи икки ёки ундан ортиқ параллел тизимлар ишлайди" [3, 8].

Н.В. Подолская топонимик тизимнинг миллий, вақтинчалик ва ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уни қуйидагича изоҳлайди: "Топонимик тизим - бу маълум бир этник гуруҳнинг маълум бир ҳудудда маълум бир вақт учун уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда топонимик тузилмаларининг маълум бир тарзда ташкил этилган тўпламидир" [9,146].

ЭМ. Мурзаев топонимик тизим географик номларни шакллантириш жараёнида мунтазам такрорланиб турувчи ўзига хос белгилар ёки белгилар йиғиндиси билан тавсифланади, деб таъкидлайди [8, 14].

Д.Ю. Ильин топонимик лексиканинг тизимлилиги ҳақида гапирар экан, қуйидаги хусусиятларни фарқлайди: тизимнинг яхлитлиги, тизим элементларининг дифференциацияси, тизимнинг турли элементларининг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири, тизим элементларининг экстралингвистик асосланганлиги [5, 31].

Топонимикани Т.Н. Мелникова тизим сифатида эмас, балки ономастик лексика синфи сифатида лингвистик адабиётларда мавжуд бўлган топонимиканинг система, микросистема ва макросистема сифатидаги талқинларидан фарқ қилади. Баъзи муаллифлар топонимик тизимни бутунлай бошқа тушунчалар, масалан, алоҳида қишлоқ, шаҳар, туман, мамлакат топонимларининг йиғиндиси; субстрат топонимияси ва тегишли номларнинг алоҳида даражалари ёки тоифалари тўплами сифатида талқин этадилар. Айрим муаллифлар эса, Т.Н.

Мелникованинг тилда функциялар иерархияси мавжуд ва шунинг учун топонимика тизим эмас, балки фақат лексик бирликларнинг ономастик синфидир, деган фикрини маъқуллайдилар.

Номланган объектнинг турига қараб топонимлар синфи одатда кичик туркумларга бўлинади: ҳоронимлар — сиёсий ва маъмурий бирликларнинг номлари, ойконимлар — ҳар қандай аҳоли пунктлари номлари, гидронимлар — сув ҳавзаларининг номлари, оронимлар — рельеф шакллариининг номлари, дромонимлар йўл номлари, некронимлар қабристон номлари.

Ўзбек тили топонимиясида орографик объектларнинг атоқли отлари ҳам алоҳида семантик гуруҳни ташкил этади. Топонимикага оид илмий манбаларда оронимлар турлича қайд этилади. С.Каримов, С.Бўриевлар оронимларни «*тоғларнинг номлари*» деб изоҳлайдилар ва бу гуруҳга *чўққилар, тепалар, қирлар, доволар, даралар, жарларнинг* номларини ҳам киритиш мумкинлигини айтадилар[6,44].

Т.Эназаров «Ороним – баланд, пастликлар, тоғ, тепалар номи. Оронимия – баланд, пастликлар, тоғ ва тепаларнинг номлари йиғиндиси. Оронимика – баланд, пастликлар, тоғ, тепалар номларини ўрганувчи бўлим» деб талқин этади[14,78].

С.Қораев: «Ороним (oros – тоғ, опота – ном, исм) – тоғлар, тепаликлар, қирлар, сойликлар, даралар ва бошқа орографик объектларнинг номлари», – сифатида таърифлайди[15,193]. Топонимист бошқа бир асарида: «Оронимларга тоғу тошларгина эмас, балки рельефнинг салбий шакллари – водийлар, даралар,

жарликлар, сойликлар, ўйиқ-ўйпоқлар, шунингдек, текислик, паст текисликлар ва қумликлар ҳам киради», – деб кўрсатади[16,66].

З.Дўсимов, М.Тиллаевалар ороним терминига «*рельеф типлари ва шакллари (ер юзасидан баландлик ва чуқурлик) номи*» деган изоҳ беришган[4,82].

Ороним термини Э.Бегматов, Н.Улуқовларнинг терминологик луғатида «Ороним (юн.оgog – тоғ + опога – атоқли от) – ер юзаси рельефидан бўртиб, кўтарилиб чиққан ҳар қандай баланд жойлар (тоғ, қир, тепа, чўққи, довон ва бошқалар) атоқли оти»[2,63] деб таърифланган бўлса, , Н.В Подольская луғатида “Оронимлар орографик объектларнинг махсус атоқли номларидир” деб келтирилади[9,105]. Оронимика эса, “оронимларни ўрганувчи, уларнинг пайдо бўлиш, ривожланиш ва фаолият кўрсатиш қонуниятларини ўрганувчи топонимиканинг кичик бўлими” [9,105]. Демак, оронимика топонимиканинг бир тури сифатида номинатив-индивидуаллаштирувчи вазифани амалга оширади ва кичикроқ таркибий қисмлар билан ифодаланадиган топонимлар синфининг элементларидан бири ҳисобланади. У топонимиканинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган қуйи тизими сифатида оронимик лексика кенжа синфи сифатида тавсифланади.

Оронимиканинг муҳим хусусиятларидан бири оронимларнинг келиб чиқишидир. Ороним турдош отга нисбатан иккиламчи от бўлганлиги сабабли, ороним этимологияси уни турдош отга мос келадиган ороним этимони ёки ороним шаклланган бошқа

атоқли отнинг апеллятивига бориб тақалади . Оронимнинг илмий этимологияси ёки асл келиб чиқиши сабабини фақат ном ижодкорларининг лисоний-ижтимоий шарт-шароитлари ва номнинг тараққиётини кузатиш имконини берувчи тарихий ёзма ҳужжатлар орқали аниқлаш мумкин.

Мотивация атоқли отларга хос хусусият ҳисобланади. Номланиш мотиви - бу маълум бир объект учун тегишли номни танлаш ёки яратиш учун керакли бўлган экстралингвистик омилдир[9,87].

Оронимикада субстрат ва ўзлаштирилган номларнинг кўплиги сабабли “мослашувчанлик” – номнинг узок муддат қўлланиши, ўзгариши, бегона тизим ҳодисасининг сўзловчиларнинг тил тизимига мослашуви давомида тилга мослашиши билан тавсифланади. Бунда мослашувчанликда қуйидаги ҳодисалар кузатилади: фонетик мослашувчанлик - товушларнинг ортиши, ўзгариши, тушиб қолиши, протез ва эпентетик қўшимчалар, товушлар ўрнини алмашиши (метатеза), урғунинг силжиши, морфемалар бирикмасида бўғинларнинг йўқолиши (гаплогия) каби фонетик ҳодисаларни ўз ичига олади; морфологик мослашувчанлик - редукция натижасида қўшимчаларнинг йўқолиши; аглютинация - бошқа тиллардан ўзлашган ўзакка аффиксларнинг қўшилиши асосида ороним ясалиши; деглютинация – маҳаллий аҳолига тушунарсиз номлар таркибидан қўшимчаларнинг тушиб қолиши, ўзлаштирган тилнинг грамматик тузилишига бўйсунуш; лексик мослашув - эллипсис ҳодисаси, яъни ойконимнинг таркибий

қисмларидан бирини тушириб қолдириш орқали ифодаланиши.

Оронимиканинг ажралмас хусусияти унга хос бўлган ороним ясовчи воситаларнинг мавжудлигидир. Ҳар бир тилда тарихий тарақиёт натижасида ўзига хос оронимик форматантлар шаклланади [1,1]. Оронимика тилдаги деривацион аффиксларидан ўзига хос тузилмалар учун жуда кўп сонли бирликларни танлаб олади, уларнинг оронимлар яратишдаги улуши жуда хилма-хилдир. Бу аффиксларнинг баъзилари сермахсул, бошқалари каммахсул бўлиши мумкин, биринчи ва иккинчи ҳолатлар ўртасидаги нисбат макон ва замонга боғлиқ равшда ўзгариб туради.

Оронимиканинг атрибути - этномаданият корпуси туфайли маълум бир даврдаги муайян жамият вақллари тилида қўлланиладиган рельефнинг турли шакллари номлари йиғиндиси - оронимик маконни шакллантириш қобилиятидир.

Оронимларнинг характерли хусусиятларидан бири бирламчи ва иккиламчи семиоз жараёнида эгаллаган маънолари билан ифодаланган семантикасининг ўзига хослигидир. Ойконимнинг бирламчи семиоз жараёнидаги семантикаси - бу апеллатив(лар)нинг семантикасидир, яъни орографик объектлар номинацияси асосида турган тил бирлиги (бирликлари)нинг лексик маъносидир. Иккиламчи семиоз жараёнида ёки дискурда оронимнинг апеллатив маъноси унинг объект тушунчасига ўз ўрнини беради. Нутқда оронимлар соф номинатив маънодагина эмас, балки кўчма, метонимик,

метафорик маъноларда ҳам қўлланиши мумкин.

Оронимиканинг ўзига хос хусусияти олам воқелигида мотивлашган, ороним этимонлари апеллативларига сингдирилган маданий-лисоний ахборотлар асосида оламнинг номинатив манзараси ҳисобланган ороним ҳосил қилиш қобилиятидир.

Ороним ҳам ҳар қандай атоқли от каби трансонимизацияга, яъни ономастиканинг бир синфидан иккинчисига ёки бир топонимик туркумдан иккинчи туркумга ўтишга мойил бўлади. Оронимикада апеллативнинг ононимлашув жараёни, яъни турдош отнинг атоқли отга ўтиши, баъзан эса унга бевосита қарама-қарши бўлган апеллативлашув ёки деонимизация жараёни содир бўлиб туради.

Оронимиканинг ажралмас атрибутларидан бири - ижтимоий қўлланиш доирасига кўра чегараланган айрим ороним полионимларда антонимия, синонимия ҳодисасининг мавжуд эмаслигидир. Атоқли отлар объектни ажратиш, фарқлаш, индивудлаштириш мақсадида юзага келади, манзил эса аниқ, тўғри бўлиши керак, шунинг учун ҳам ҳар қандай тилнинг расмий шаклида ойконим синонимияси бўлиши мумкин эмас. Агар баъзи орографик объектлар учун полионимия хос бўлса, у фақат нутқ даражасидаги илмий, поэтик, сўзлашув услубий хусусиятларга дахлдор бўлади. Оронимиянинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири - турли орографик объектларда бир хил шаклдаги номлар - омонимия ҳодисасининг мавжудлиги шароитида полисемиянинг йўқлигидир.

Омонимлик мавжуд бўлган оронимларнинг шакллари мутлақо бир хил бўлишига қарамай, этимологик жиҳатдан улар кўпинча турли апеллативларга тегишли бўлиши мумкин. Оронимик омонимиянинг юзага келишига ҳам лингвистик, ҳам экстралингвистик омиллар сабаб бўлиши мумкин. Омонимиянинг келиб чиқиш сабабларидан қатъи назар, омоним оронимларни фарқлаш маълум бир номнинг маълум бир орографик объект билан бевосита боғланиши орқали амалга оширилади.

Оронимикага хос хусусиятлардан яна бири оронимик қайта номлаш ёки деэтимологизациянинг мавжудлиги, яъни оронимик лексика таркибидаги субстрат апеллативларнинг ном асосидаги апеллатив билан этимологик алоқасининг узилишидир. Қайта номлаш давр ўтиши билан кейинги авлод учун тушунарсиз бўлган субстрат номга янги даврга хос бўлган маданий хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда янги маъно киритиш истагидан келиб чиқади. Деэтимологизация жараёнида оронимнинг фонетик қиёфаси ва структурасининг ўзгариши билан боғлиқ ўзига хос "халқ этимологиялари" пайдо бўлади.

Оронимикага хос бўлган хусусиятлардан яна бири шунда кўринадики, ном ижодкорлари дунёқарашнинг динамик ўзгаришлари ёки маданий парадигманинг алмашиши натижасида йўқолган олам манзараси излари оронимияда сақланиб қолган, лекин лексиканинг бошқа элементларида мавжуд эмас.

Шундай қилиб, функционал-систем ёндашув нуқтаи назаридан, тизимлар

эмас, балки функциялар иерархиясининг устуворлиги асосида ономастиканинг алоҳида тизими ҳам, қуйи тизими ҳам эмас, балки ономастиканинг кичик тоифаси ҳисобланади. Чунки у номинатив-индивидуаллаштириш вазифасини бажаради. Индивидуаллаштирувчи функция топонимиянинг ономастика синфи билан умумий бўлиб, структуравий хусусиятга, яъни кичикроқ оронимик элементларни номлаш хусусиятига эга бўлади.

Ўрганиш натижаларини умумлаштириб айтганда, оронимика топонимик лексиканинг таркибий қисми сифатида қуйидаги бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга: турли типдаги орографик объектларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда номланиши; сермахсул ва каммахсул ороформантлар мажмуасига эгаллиги; содда ва қўшма шаклларнинг ороним ясовчи модел сифатида қўлланилиши; сезиларли миқдордаги оронимик субстрат лексикасининг мавжудлиги; оронимлар этимологиясининг иккиламчилиги, деэтимологияга мойиллиги; фонетик, морфологик, лексик ўзлаштириш ва субстратнинг маълум бир тил тизимига мослашувчанлиги; трансонимизация ва апеллативлаштиришга мойиллиги; метонимизация ва метафоризацияга мойиллиги; махсус омонимия ва полионимия мавжудлиги шароитида полисемия, антонимия, синонимия ҳодисаларининг йўқлиги; номни ўзгаришга мойиллиги; лексиканинг бошқа таркибий қисмларида йўқолган тилнинг архаик элементларини сақланиб қолганлиги.

References:

1. Багомедов М.Р. Ойконимы даргинского языка с компонентом хъар. URL: http://vestnik.adygnet.ru/files/2009.1/802/bagomedov2009_1.pdf.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 63.
3. Воробьева И.А. Язык Земли. О местных географических названиях Западной Сибири. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1973 (а). – 152 с.
4. Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – Б. 82.
5. Ильин Д.Ю. Отражение языковой картины мира в региональной топонимике // Вопр. лингвистики и лингводидактики. – Poznan, 2004. – С. 29-39.
6. Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 44.
- 7.5. Мельникова Т.Н. Топонимия Англии в ее историческом развитии: дис. ... д-ра филол. наук. СПб., 1992. 488 с.
8. Мурзаев Э.М. Топонимика и география // Вестник Московского университета. – 1963. – №3. – С. 14-23.
9. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988. 187 с.
- 10.7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
11. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., 1984. – 182 с.
- 12.8. Суперанская А.В. Теория ономастических исследований // Теория и методика ономастических исследований / АН СССР, Ин-т языкознания. М.: Наука, 1986. С. 3-46.
- 13.9. Шапошникова И.В. Системные диахронические изменения лексико-семантического кода английского языка в лингвоэтническом аспекте. Иркутск, 1999. 243 с.
14. Эназаров Т. Номшунослик масалалари. – Тошкент, 2010. – Б.78.
15. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – Б. 193.
16. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – В. 66.